

Contemporary Tendencies in Shaping Rural Front Gardens on the Example of the Winners of the Contest for "The Most Beautiful Village of Lower Silesia 2012 and 2013"

Anna Podolska, Liliana Serafin, Iwona Orzechowska-Szajda

Współczesne tendencje kształtowania wiejskich ogrodów frontowych na przykładzie laureatów konkursu na „Piękną wieś dolnośląską 2012 i 2013”

Key words: Front garden, rural garden, rural areas, "The most beautiful village in Lower Silesia"

Introduction

Gardens accompanying buildings are an integral part of the Polish rural landscape and have a long tradition of existence [Gawryszewska 2007]. An important element of rural gardens and a kind of drawcard of a typical farm was the front garden. It was typically a small area situated before the front wall of a rural cottage, usually modest but performing both decorative and utility functions [Siewniak, Mitkowska 1998, Czechowicz, Kozłowska 2004, Lipińska et al. 2014].

Modern front gardens which are shaped according to rural traditions are characterized by a big variety of colors and native plants. They form the basis of the whole composition. Such plantings comprise half-wild habitats with various species of flowers blooming from early spring to late autumn. Such a garden delivers charm with its delightful colors of flowers and with the scent of herbs. A crucial element of the front garden which complements the idyllic and natural character of the rural house is the usage of traditional native plant species. Foreign species artificially introduced into areas, which are not their natural habitat, through their shape or character do not emphasize the qualities of the rural landscape.

Traditional elements appearing in rural gardens were tall deciduous trees. Often it was a solitary tree located next to a residential building, which formed the background for the front garden. This custom is rooted in Polish village traditions, according to which people avoided planting conifers, believing that their place is in the forest [Zątek 2003]. The traditional plantings in the vicinity of a farmhouse were mainly dominated by fruit trees such as apple or pear trees, but also melliferous species like lindens were popular. The tradition of planting fruit trees came to Poland in the Middle Ages and is inextricably linked with the arrival of the Cistercian and Benedictine orders to our lands. The monks who arrived to Lower Silesia, were the first to bring noble varieties of fruit trees. The custom and the species went from the monastery gardens to the farmsteads. An important issue in developing the surroundings of a farmhouse was using vegetation, and not only for aesthetic reasons. To the contrary the vegetation was planted mainly for productive (fruits, vegetables and herbs) and protective purposes – protecting buildings from the spreading of fire [Szewczyk 2012]. Therefore, in the village landscape the proportions of buildings in relation to the surrounding vegetation were different than they are now. In traditional villages the vegetation towered over buildings, while today the vegetation often is barely noticeable against the silhouette of the village. In the second

Słowa kluczowe: przedogródek, ogród wiejski, ogród przedokienny, „Piękna wieś dolnośląska”

Wprowadzenie

Ogrody przydomowe towarzyszące zabudowie są nieodłącznym elementem polskiej wsi i długiej tradycji istnienia [Gawryszewska 2007]. Istotnym elementem ogrodu przydomowego i swoistą wizytówką gospodarstwa był ogródek przyokienny. Stanowił go zazwyczaj zakładany przed frontową ścianą chałupy wiejskiej skromny ogród, pełniący zarówno funkcję ozdobną jak i użytkową [Siewniak, Mitkowska 1998, Czechowicz, Kozłowska 2004, Lipińska i in. 2014].

Współczesne ogrody przyokienne kształtowane zgodnie z tradycją wiejską to przede wszystkim różnorodność barw i rodzimych gatunków roślin, które stanowią podstawę całej ich kompozycji. Takie założenia, mając charakter półdzikiego siedliska różnorodnych gatunków roślin kwitnących od wczesnej wiosny do późnej jesieni, zachwycają kolorami kwiatów i zapachem ziół. Niezwykle istotnym elementem podtrzymującym sielski i naturalny charakter domu lub gospodarstwa jest stosowanie tradycyjnych, rodzimych gatunków roślin. Gatunki obce, sztucznie wprowadzone na obszar niebędący ich naturalnym siedliskiem (introdukowane), swoim pokrojem

czy charakterem nie podkreślają walorów wiejskiego krajobrazu.

Tradycyjnym elementem pojawiającym się w wiejskich ogrodach przydomowych były wysokie drzewa liściaste. Często był to soliter zlokalizowany tuż przy budynku mieszkalnym, stanowiący tło dla ogródka przyokiennego. Taki wybór zakorzeniony jest w tradycyjnej, polskiej wsi, gdzie unikano sadzenia drzew szpilkowych, uważając, że ich miejsce jest w lesie [Zątek 2003]. Wśród tradycyjnych nasadzeń przeważały przede wszystkim drzewa owocowe, tj. jabłonie czy grusze, ale również gatunki miododajne jak lipy. Tradycje sadzenia drzew owocowych dotarły do Polski w średniowieczu, co nierozdzielnie łączy się z przybyciem na nasze ziemie Cystersów i Benedyktynów. Zakonnicy ci, działając między innymi na terenie obecnego Dolnego Śląska, jako pierwsi zaczęli sprowadzać do kraju szlachetne odmiany drzew owocowych, które następnie z przyklasztownych ogrodów trafiły do zagrod wiejskich. Istotne w kształtowaniu otoczenia domu było wprowadzanie zieleni pełniacej nie tylko rolę estetyczną, ale przede wszystkim – produkcyjną (owoce, warzywa i zioła) oraz ochronną – osłaniającą zabudowania od rozprzestrzeniania się ognia [Szewczyk 2012]. Dlatego proporcje zabudowy w stosunku do otaczającej ją roślinności były zupełnie inne niż obecnie. W tradycyjnej wsi to zieleń górowała nad zabudową, natomiast dziś bardzo często zieleń jest ledwo zauważalna

w sylwecie miejscowości. W drugiej połowie XX wieku wraz z rozwojem technik uprawy, w tym także sadownictwa, wprowadzono zmiany w doborze odmian. Powszechnie w okresie międzywojennym wysokopienne odmiany zostały zastąpione corocznie owocującymi karłowatymi roślinami. Z uwagi na łatwiejsze pozyskanie plonów oraz ich większą ilość odmiany te cieszą się dziś dużą popularnością nie tylko w gospodarstwach sadowniczych, ale również w ogrodach przydomowych.

Kolejną warstwę kompozycyjną ogrodu wiejskiego stanowiły krzewy, reprezentowane przede wszystkim przez bzy lilaki (*Syringa vulgaris*), róże (*Rosa*), forsycje (*Forsythia*), jaśminowce (*Philadelphus*), kaliny (*Viburnum*), czarne bzy (*Sambucus nigra*). Natomiast dopełnieniem całości były barwne kompozycje z roślin jedno-, dwuletnich czy bylin, m.in.: słoneczniki (*Helianthus*), dalie (*Dahlia*), astry (*Aster*), malwy (*Alcea*), dzwonki (*Campanula*), liliowce (*Hemerocallis*), maki (*Papaver*), naparstnice (*Digitalis*), ostróżki (*Delphinium*), rudbekie (*Rudbeckia*), groszek pachnący (*Lathyrus odoratus*), irysy (*Iris*), nagietki (*Tagetes*), nasturcje (*Tropaeolum*), kosmosy (*Cosmos*), floksy (*Phlox*), serduszką (*Dicentra*), cynie (*Zinnia*), lwie paszce (*Antirrhinum*) czy dziewanna (*Verbascum*) [Gargała i in. 2010]. Często wśród roślin ozdobnych w tradycyjnym ogrodzie wiejskim wprowadzane były również zioła i rośliny lecznicze, które pełniły zarówno rolę

half of the twentieth century along with the development of cultivation techniques, including the development of horticulture, the changes in the selection of varieties came. Common in the interwar period, high varieties of fruit trees were replaced by annually fruiting stunted plants. Due to easier collection and more crops, the new varieties of plants are today more popular not only in fruit farms but also in home gardens.

Another layer in the composition of the rural garden were shrubs. They were primarily represented by lilacs (*Syringa vulgaris*), roses (*Rosa*), forsythia (*Forsythia*), jasmine (*Philadelphus*), viburnum (*Viburnum*) and black lilacs (*Sambucus nigra*). They were complemented by colorful sets of annual plants, biennials and perennials, including: sunflowers (*Helianthus*), dahlias (*Dahlia*), asters (*Aster*), hollyhocks (*Alcea*), bellflowers (*Campanula*), lilies (*Heemerocalis*), poppies (*Papaver*), foxgloves (*Digitalis*), delphiniums (*Delphinium*), rudbeckia (*Rudbeckia*), sweet pea (*Lathyrus odoratus*), irises (*Iris*), marigolds (*Tagetes*), nasturtiums (*Tropaeolum*), cosmos (*Cosmos*), phlox (*Phlox*), hearts (*Dicentra*), zinnias (*Zinnia*), snapdragons (*Antirrhinum*) or mullein (*Verbascum*) [Gargala et al. 2010]. Often among ornamental plants in traditional rural gardens herbs and medicinal plants were introduced. They had both decorative and utility functions. Examples of such species include: peppermint (*Mentha × piperita*), chamomile

(*Matricaria chamomilla*), sage (*Salvia officinalis*), catnip (*Nepeta*), thyme (*Thymus vulgaris*), wormwood (*Artemisia absinthium*), lemon balm (*Melissa officinalis*), yarrow (*Achillea millefolium*), rosemary (*Rosmarinus officinalis*), fennel (*Anethum*), caraway (*Carum carvi*), coriander (*Coriandrum*), black cumin (*Nigella sativa*). Plants used in dyeing fabrics included the safflower (*Carthamus tinctorius*). Historically, an important aspect in the selection of plants to gardens was also their symbolism. Since the nineteenth century there are mentions about the belief in the magical powers of certain plants [Szewczyk 2007]. Another group of plants was linked to rituals and religious cults. One of the feasts connected with plants was the Feast of Our Lady of the Herbs. The tradition of bringing bouquets of herbaceous plants to church continues to the present day. Another tradition associated with the celebration of the ordination of plants is the Corpus Christi Fest and the Whitsun. Traditions connected with the Corpus Christi Feast includes blessing wreaths with gospels written down on four separate pages, which are later buried by farmers in the four corners of their field, believing that this ritual will protect the crops from hail. Wreaths were weaved, mostly from medicinal herbs and twigs of trees that were supposed to protect from thunderbolts. After the blessing, wreaths decorated the church for the octave period of Corpus Christi. After this period they were taken to

the farm to be hung above the doors of houses and stables, buried in the corners of fields or placed into the foundations of new houses. It was believed that they acquired supernatural power. Herbs which were used to weave the wreaths were later used as medicine for people and livestock. It was believed that the smoke from burnt wreaths protected from plagues and hail clouds. Cows during calving were incensed by the sacred thyme, lovage was used to heal sore throats and sacred hazel twigs, then, were supposed to protect from lightning strikes [www.parafiawkotlowie.pl]. The traditions of the Whitsun (Pentecost) are remnants of Slavic pagan rites. They refer to crops, appreciation of life-giving earth. During this fest the houses were decorated with green branches, mainly willows and birches. According to beliefs of that time this ritual was performed to protect the farm from evil spirits and ensure a good harvest. Animals were also decorated with wreaths made from twigs and flowers and incensed with smoke from burnt herbs. Once it was believed that sacred herbs will protect the crops from the woes of storms and hail stones.

Another group of plants used in the surrounding of farms were the Midsummer herbs: henbane (*Hyoscyamus niger*), wormwood (*Artemisia absinthium*), burdock (*Arctium*), broad beans (*Vicia faba*), St. John's wort (*Hypericum perforatum*), stinging nettle (*Urtica dioica*), fern (*Polypodiopsida Cronquist*), birch

dekoracyjną, jak i użytkową, np.: mięta pieprzowa (*Mentha x piperita*), rumianek pospolity (*Matricaria chamomilla*), szalwia lekarska (*Salvia officinalis*), kocimiętka (*Nepeta*), tymianek pospolity (*Thymus vulgaris*), bylica piołun (*Artemisia absinthium*), melisa lekarska (*Melissa officinalis*), krwawnik pospolity (*Achillea millefolium*), rozmaryn lekarski (*Rosmarinus officinalis*), koper ogrodowy (*Anethum*), kminek zwyczajny (*Carum carvi*), kolendra (*Coriandrum*), czarnuszka lekarska (*Nigella sativa*). Do roślin użytkowych stosowanych w farbiarstwie należał m.in. krokosz barwierski (*Carthamus tinctorius*). Historycznie ważnym aspektem przy doborze roślin była też ich symbolika. W literaturze przedmiotu już od XIX w. pojawiają się wzmianki o magicznym działaniu niektórych roślin [Szewczyk 2007]. Kolejną grupę stanowiły rośliny związane z obrzędowością i kultem religijnym. Do jednych z nich należało m.in. Święto Matki Boskiej Zielnej, które do dzisiaj charakteryzuje się tradycją przynoszenia do kościoła bukietów z roślin zielnych. Innym świętem związanym z tradycją święcenia roślin jest Boże Ciało oraz Zielone Świątki. Z Bożym Ciałem związane było święcenie w kościele wianków wraz z ewangeliami spisany na czterech oddzielnych kartkach, które gospodarze zakopują następnie w czterech rogach swojego pola, wierząc, że plony zostaną uchronione od gradobicia. Wianki pleciono głównie z leczniczych ziół i gałą-

zek drzew, które miały chronić od piorunów. Po poświęceniu wianki ozdabiała kościół przez okres oktawy Bożego Ciała, a następnie były zabierane do zagrody, gdzie wieszano je nad drzwiami do domów i stajen, zakopywano w rogach pól, wrzucano w fundamenty nowych domów. Wierzano, że nabierają one nadprzyrodzonej mocy. Zioła wykorzystywane do wicia wianków stosowano później jako lekarstwo dla ludzi i zwierząt gospodarskich. Wierzano, że dym ze spalonych wianków chronił od zarazy i odstraszał chmury gradowe. Poświęconą macierzanką okadzano krowy w czasie cielienia, lubczykiem leczono bóle gardła, gałązki poświęconej leszczyny miały natomiast chronić od uderzenia pioruna. Tradycje Zielonych Świątek (Zesłanie Ducha Świętego) są pozostałością po pogańskich obrzędach słowiańskich. Nawiązują one do płonów, docenienia życiodajnej ziemi. Przystrajano wtedy domy zielonymi gałązkami, głównie wierzby i brzozy. Według ówczesnych wierzeń miało to chronić gospodarstwa przed złymi mocami i zapewnić dobre plony. Zwierzęta również strojono wieńcami z gałązek i kwiatów oraz kadzono je dymem z żaru ze spalonych ziół. Kiedyś wierzano, iż poświęcone zioła uchronią plony od nieszczęść burzowych i gradowych (www.parafiawkotlowie.pl).

Inną grupę roślin sadzonych w otoczeniu gospodarstw stanowiły zioła świętojańskie: lulek czarny (*Hyoscyamus niger*), bylica piołun

(*Artemisia absinthium*), łopian (*Arc-tium*), bób (*Vicia faba*), dziurawiec zwyczajny (*Hypericum perforatum*), pokrzywa zwyczajna (*Urtica dioica*), paproć (*Polypodiopsida Cronquist*), brzoza (*Betula*), olsza czarna (*Alnus nigra*). Ich celem było ustrzeżenie ludzi, zwierząt oraz płonów przed urokami czarownic, a także chorobami i klęskami żywiołowymi [Czechowicz, Kozłowska 2004]. Ich powszechność charakteryzuje wieś końca XVIII i początku XIX wieku. W tym też okresie pojawiły się pisma z poradami zachęcające do upraw kwiatów i ziół, m.in. I. Czartoryskiej [Czartoryska 1805].

Kolejną istotną częścią tradycyjnego ogrodu wiejskiego były również warzywniki. Ze względu na funkcję użytkową były one często lokowane w bliskim sąsiedztwie domu, by zapewnić gospodyni świeże składniki na domowy posiłek. Nawet współcześnie można zaobserwować, iż wciąż jeszcze przy wielu zagrodach grządki z warzywami zakładane są właśnie w ogródkach frontowych.

Wiejskie ogródki frontowe w przeszłości oprócz funkcji praktycznej i dekoracyjnej miały również ważne znaczenie obyczajowe. Były wizytówką gospodarstwa i swoistą reklamą panien na wydaniu. Dziewczęta dbały bowiem o ogród, aby pozyskać z niego kwiaty na weselny wianek [Łoziński 1905]. Zadbana zieleń przydomowa świadczyła o prestiżu i zamożności gospodarzy, zapraszała gości do obejścia [Plesner 1987].

(*Betula*), alder (*Alnus nigra*). Their aim was to guard humans, animals and crops from the charms of witches, as well as from diseases and natural disasters [Czechowicz, Kozłowska 2004]. Their prevalence characterize the villages in the late eighteenth and early nineteenth century. At that time information with advice to encourage the cultivation of flowers and herbs appeared, among others written by I. Czartoryska [Czartoryska 1805].

Another important part of the traditional rural gardens were also vegetable gardens. Due to their utility function they were often set in close proximity to residential houses to ensure the housekeeper fresh ingredients for home-cooked meals. Even today it can be observed that still on many farms the vegetable beds are placed just in front of the house.

In the past, rural front gardens, besides practical and decorative functions, also had great cultural importance. The farm's front garden was a formerly a kind of a visiting card and an advertisement of marriageable girls. Young girls took care of their parents' garden in order to grow special flowers for wedding wreaths [Łoziński 1905]. Well-cared-for domestic vegetation demonstrated the prestige and wealth of the farmers, inviting guests to come in [Plessner 1987].

Nowadays villages are undergoing dynamic changes, which, depending on the type of factor, occur with varying degrees of intensity. They depend, among others, on the location of the village (distance from

urban areas) and the work types of its inhabitants. As a result of these changes, the village loses its diversity and identity in terms of its functions, as well as in the character of the landscape [Cała, Orzechowska 2007, Zątek 2003], which is one of the factors determining the image of the village. The village landscape consists of a diverse mosaic of plots, buildings and greenery existing in public spaces as well as in private properties. Thus, the present rural garden changes intensively, and as the main aim of the paper the authors have chosen to define the role of modern front gardens and trends in shaping them. Therefore, due to the fact that the chosen villages were considered as the most beautiful in the whole of the Lower Silesia province, the authors decided to check whether this distinction is reflected in the different issues considered in the evaluation criteria. The authors have therefore undertaken an attempt to find links between the village's development and the way of shaping the domestic vegetation in front gardens.

Materials and methods

Objects of research

On the basis of field research the authors carried out reconnaissance and evaluation of all – 669 front gardens located in the villages Pęgów (565 gardens) and Goworów (104 gardens) – the winners of the contest

“The Most Beautiful Village of Lower Silesia 2012 and 2013”.

The winners were honored, among others, for the involvement of its inhabitants and their cooperation in the development of their village and for the concept to create the unique character of their village. The analyzed villages, although awarded in the same competition, are significantly different in their characters.

The village Pęgów is located in the commune of Oborniki Śląskie in the powiat Trzebnica and the village Goworów is located in the commune of Międzyzlesie in the powiat Kłodzko.

In the village Pęgów there are two types of rural development. First, traditional with farm buildings, the other – connected with suburban, dense detached houses. There are also two multifamily housing estates “Housing Communities” (housing estates which are located on a former State Agricultural Farm – 7 blocks 1 and 2-storey) [Czechowicz, Dobrzyński 1994].

Pęgów is currently very intensively developing. In 1785 the village was inhabited by 177 people, in 1840 – 388, in 1905 – 377, in 1993 – 1297. Today, in Pęgów there are more than 2,000 people registered and there is a steady increase in the number of inhabitants. This tendency is related mainly to the attractive location of the village in the vicinity of a big city – Wrocław, along provincial road No 342.

The second village – Goworów, although it is one of the biggest

Współcześnie wieś ulega dynamicznym zmianom, które w zależności od rodzaju czynnika przebiegają z różną intensywnością. Zależą one m.in. od usytuowania miejscowości (odległości od aglomeracji miejskich) i rodzaju prowadzonej na niej działalności gospodarczej. W wyniku tych przemian wieś traci swoją różnorodność i tożsamość w zakresie pełnionych funkcji oraz charakteru krajobrazu [Cała, Orzechowska 2007, Zątek 2003], który jest jednym z aspektów decydujących o wizerunku wsi. Składa się na niego różnorodna mozaika działek, zabudowy i zieleni, zarówno tej występującej w przestrzeni publicznej, jak również na prywatnych posesjach. Ponieważ także obecny wiejski ogród przydomowy zmienia się diametralnie, jako główny cel pracy autorki obrały określenie roli współczesnych przedogródków oraz tendencje ich kształtowania. Ponadto na wzgląd, iż badane wsie na podstawie konkursu zostały uznane za najpiękniejsze w całym województwie, postanowiono sprawdzić, czy wyróżnienie to przekłada się na różnych płaszczyznach branych pod uwagę w kryteriach oceny. Podjęto również próbę znalezienia powiązań pomiędzy ścieżką ich rozwoju a sposobem kształtowania zieleni przydomowej w postaci ogrodów frontowych.

Materiał i metody

Obiekty badań

Na podstawie badań terenowych wykonano rozpoznanie i ocenę wszystkich – 669 frontowych ogrodów przydomowych znajdujących się we wsiach Pęgów (565 ogrodów) i Goworów (104 ogrody) – laureatów konkursu „Piękna Wieś Dolnośląska 2012 i 2013”.

Wsie zostały wyróżnione m.in. za aktywność mieszkańców, umiejętność współdziałania na rzecz rozwoju swojej miejscowości oraz za pomysł na kreowanie unikalnego charakteru swojego sołectwa. Analizowane miejscowości, choć wyróżnione w tym samym konkursie, znacznie różnią się od siebie charakterem.

Pęgów leży w gminie Oborniki Śląskie w powiecie trzebnickim, a Goworów położony jest w gminie Międzyzlesie w powiecie kłodzkim.

W Pęgowie występują dwa modele zabudowy wiejskiej. Pierwszy tradycyjny, z zabudową zagrodową, drugi – związany ze współczesną, zwartą zabudową jednorodzinną oraz dwoma osiedlami „Wspólnot Mieszkaniowych” (osiedla po byłym PGR – 7 bloków 1- i 2-piętrowych) [Czechowicz, Dobrzyniecki 1994].

Pęgów obecnie rozwija się bardzo intensywnie. W 1785 roku we wsi mieszkało 177 osób, w 1840 r. – 388, w 1905 r. – 377, w 1993 r. – 1297 [Czechowicz, Dobrzyniecki 1994].

Dziś w Pęgowie zameldowanych jest ponad 2000 osób i notuje się systematyczny wzrost liczby mieszkańców. Związane jest to w głównej mierze z atrakcyjnym położeniem miejscowości w sąsiedztwie dużej aglomeracji miejskiej – Wrocławia, przy drodze wojewódzkiej nr 342.

Druga miejscowość – Goworów, choć jest jedną z największych wsi w południowej części ziemi kłodzkiej i zarazem jedną z najstarszych, przedstawia zupełnie odmienne różnicowanie się liczby mieszkańców oraz nowej zabudowy w stosunku do historycznej. W 1787 roku w Goworowie żyło 504 mieszkańców, w 1880 roku liczba ta zwiększyła się prawie dwukrotnie aż do 980 osób na początku XX wieku, w 1910 r. spadła do 681 mieszkańców, a obecnie we wsi zameldowanych jest jedynie 395 osób. Jest to liczba najniższa w historii istnienia miejscowości [Plan odnowy miejscowości Goworów 2010, Staffa i in. 1994]. W przeciwieństwie do Pęgowa Goworów położony jest daleko od dużych aglomeracji miejskich, w południowej części powiatu kłodzkiego w regionie funkcjonalnym II – przemysłowo-rekreacyjno-turystycznym [Załącznik nr 2 do uchwały 2010]. Jest to typowa wieś łańcuchowa, ciągnącą się około 3 km wzdłuż potoku Goworówka. To co łączy obydwie miejscowości, to nieznaczny odsetek mieszkańców trudniący się obecnie rolnictwem.

villages in the southern part of the Kłodzko region and also one of the oldest, presents a completely different picture of its population and new development in relation to its history. In 1787 in Goworów there were 504 inhabitants, in 1880 this number almost doubled to 980 people, at the beginning of the twentieth century in 1910 the number dropped to 681 people and now the village has only 395 registered inhabitants. This is the lowest number in the history of the village [village Goworów Renewal Plan 2010, Staffa et al. 1994]. In contrast to Pęgów, Goworów is located far from large urban centers in the southern part of the Kłodzko region [Annex No. 2 to the resolution 2010]. This is a typical chain village, extending approximately 3 km along the brook Goworówka. The element that is the same for both villages is that they have a small percentage of residents engaged in agriculture.

Method

The study was conducted in the years when the competitions were held. During site visits, photographic documentation, sketches, situational inventory of land and vegetation, were made. Inventoried material was classified according to 5 types of front gardens depending on the height and character of planted vegetation [Podolska, Serafin 2013]:

- Traditional front garden. Dominating plants include deciduous trees and shrubs; there are also annual,

biennial and perennial plants belonging to species traditionally present in rural areas. This type of front garden can often be divided into flower and vegetable gardens.

- Mixed front garden. This type is characterized by the presence of plants traditional for rural areas both with species foreign for the traditional rural landscape and that are typically associated rather more with urban spaces.
- Contemporary dense front garden. The dominant plants include coniferous trees and shrubs. Species are often high and densely planted, they are foreign in the rural landscape
- Contemporary minimalistic front garden. This category includes front gardens in which the dominating element is a vast lawn and plants are limited to dots of plantings consisting mostly of conifers or a single row of arborvitae.
- None. The lack of development of a front garden. Often it is the utility farmyard or a neglected lawn with a few bushes.

In the study, the presence of tall deciduous and coniferous trees on the properties was also analyzed.

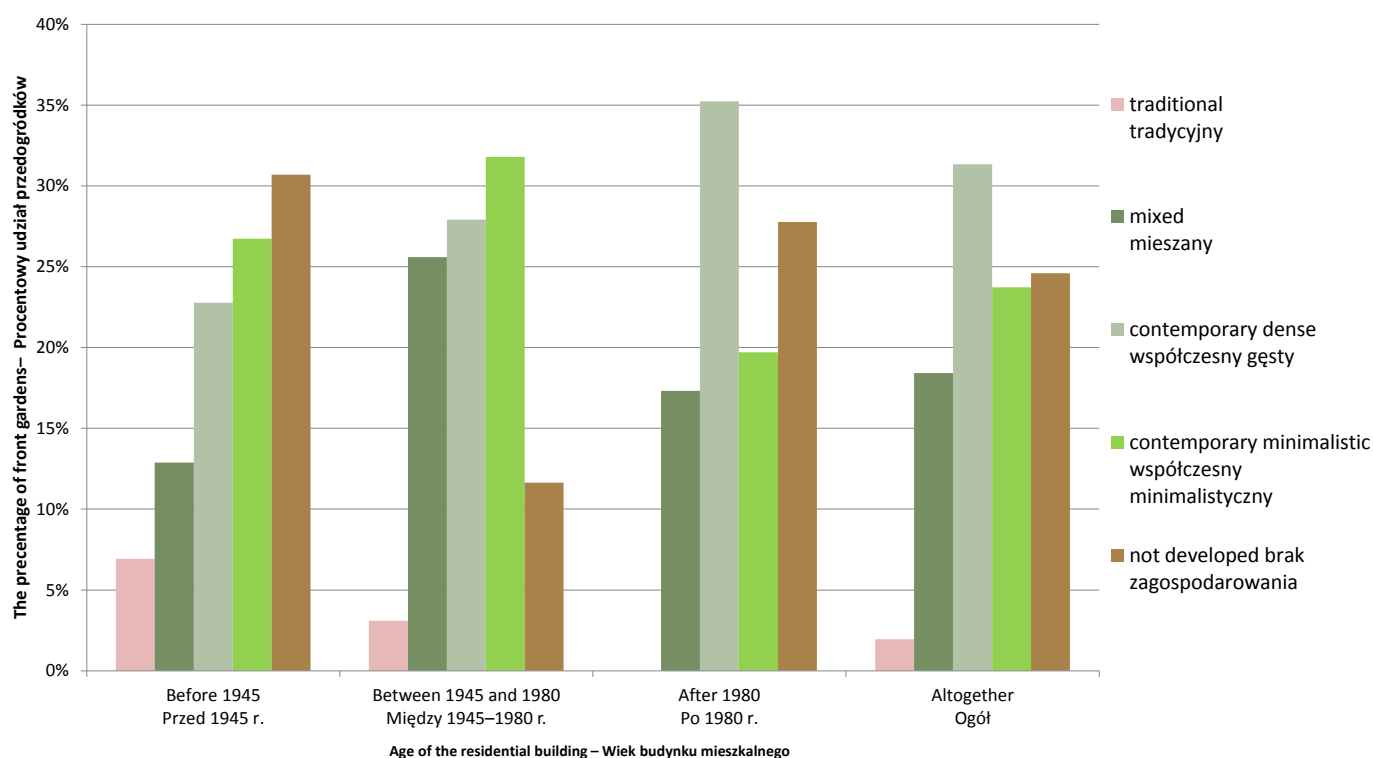
Results

In Pęgów the dominating front garden development is the modern minimalistic type (31%) (Fig. 1). The second most popular type of development is a lack of planned front garden (26%). These categories

contain mostly farm yards, driveways for cars or neglected lawns. Another type appearing in the village is the mixed type of front garden development (23%). By far, the least popular option is the front garden developed in the traditional way (2%). The development of front gardens in Pęgów is similar by contemporary buildings and those from before 1945. In all age ranges there is high proportion of front gardens developed in a minimalistic contemporary way and mixed. By the buildings dating from before 1945 the largest share are front gardens without planned development. This is likely due to the utility function which front gardens served by farm buildings and due to the fact that some of the buildings of this age range along with surroundings are neglected. An equally large proportion of front gardens without planned development can be observed by the buildings built after 1980. This refers to the fact that many of these buildings are still under construction so their surroundings are not yet developed. The difference in the proportion of different types of front gardens between buildings belonging to the different eras appears only in the case of traditional development. The older the plot, the greater the share of traditional front gardens. By the buildings built after 1980 this type of front garden development does not occur. This type appears only by buildings that were built between 1945 and 1980 (3%) and slightly more often by the buildings dating

Fig. 1. The percentage of different types of front gardens, depending on the age of the residential building in Pęgów

Ryc. 1. Procentowy udział różnych rodzajów przedogródków w zależności od wieku budynków mieszkalnych w Pęgowie

Metodyka badań

Badania przeprowadzono w latach odbywania się konkursów. W trakcie wizji lokalnych wykonano dokumentację fotograficzną, szkice sytuacyjne, inwentaryzację terenu wraz z rozpoznaniem zastosowanych nasadzeń. Zinwentaryzowany materiał sklasyfikowano do 5 typów przedogródków w zależności od wysokości i charakteru posadzonej w nich roślinności [Podolska, Serafin 2013]:

- Tradycyjny. Dominującymi roślinami są tu drzewa i krzewy liściaste oraz rośliny jednoroczne, dwuletnie i byliny, należące do gatunków tradycyjnie występujących na obszarach wiejskich. Ten typ przedogródków można podzielić na kwiatowe oraz warzywne, kiedy przed budynkiem mieszkalnym pojawiają

się zagony z konkretnym typem roślinności.

- Mieszany. Ten typ przedogródków charakteryzuje się występowaniem zarówno roślin tradycyjnie występujących na obszarach wiejskich, jak i gatunków obcych dla krajobrazu wsi, bardziej kojarzących się z przestrzenią miejską.
- Współczesny gęsty. Dominującymi roślinami są drzewa i krzewy iglaste. Gatunki są często wysokie i gęsto nasadzone, obce dla krajobrazu wsi.
- Współczesny minimalistyczny. Do tego typu zaliczono przedogródki, w których dominującym elementem jest rozległy trawnik, a udział roślin ogranicza się do punktowych lub szpalerowych nasadzeń najczęściej roślin iglastych, głównie żywotników.

- Brak zagospodarowania przedogródka. Często jest to podwórze gospodarcze lub zaniedbany trawnik z nielicznymi krzewami.

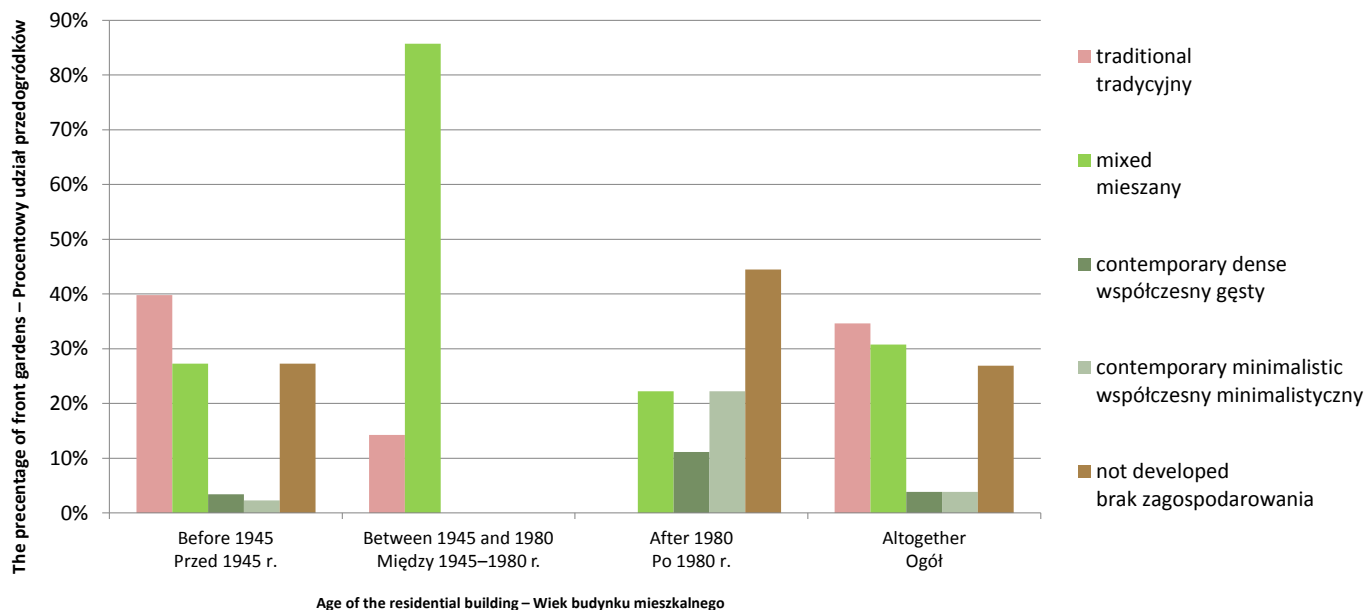
Ponadto przeanalizowano również obecność na danej posesji wysokich drzew liściastych oraz drzew iglastych.

Wyniki

W ogrodach przydomowych w Pęgowie dominującym typem przedogródka jest zagospodarowanie współczesne minimalistyczne (31% badanych obiektów) (ryc. 1). Drugim najczęściej spotykanym typem zagospodarowania frontów posesji jest brak urządzonego przedogródka (26%). Dość często występują również przedogródki mieszane (23%). Natomiast zdecydowanie najmniej popularnym rozwiązaniem jest przedogródek tradycyjny (2%).

Fig. 2. The percentage of different types of front gardens, depending on the age of the residential building in Goworów

Ryc. 2. Procentowy udział różnych rodzajów przedogródków w zależności od wieku budynków mieszkalnych w Goworowie

before 1945 (7%). So a marginal share of traditional types, especially by contemporary buildings, results from the change in expectations in relation to rural home and garden. Today, the surrounding of the house is rarely used for practical purposes, such as growing vegetables, and a far more important issue are the aesthetics. Unfortunately, conviction about the aesthetics are based mostly on urban trends, that is why there is great popularity of conifers instead of the traditional ornamental plants (Fig. 3).

In the study the presence of tall deciduous and coniferous trees on the properties was analyzed (Fig. 4). Most of the plots (65%) have no tall trees. They occur only at 35% of all parcels, from which 16% of the parcels have coniferous trees, deciduous trees are in 9% of parcels and 10% have both conifers and deciduous trees.

Due to the great popularity of front gardens with contemporary character, in Pęgów most frequent are

Fig. 3. Front gardens characteristic for the village Pęgów

Ryc. 3. Przedogródki charakterystyczne dla Pęgowa

W Pęgowie typ zagospodarowania przedogródków zarówno przy zabudowaniach współczesnych, jak i tych pochodzących sprzed 1945 r. przedstawia się podobnie. We wszystkich przedziałach wiekowych duży udział stanowią przedogródki współczesne minimalistyczne oraz przedogródki mieszane. Ogrody frontowe przy budynkach pochodzących sprzed 1945 r. odznaczają się największym udziałem braku zagospodarowania przedogródka. Taki stan wynika prawdopodobnie z gospodarczej funkcji jaką pełniły przedogródki przy zabudowie zagrodowej oraz z faktu, iż część budynków z tego przedziału wiekowego wraz z otoczeniem jest zaniedbanych. Odnotowano również duży odsetek ogrodów bez wydzielonych typowych przedogródków przy posesjach po 1980 roku. Wynika to z faktu, iż wiele tych budynków jest jeszcze w trakcie budowy, więc ich otoczenie dopiero będzie zagospodarowane. Im starsza jest działka siedliskowa, tym większy jest udział procentowy przedogródków tradycyjnych. W otoczeniu budynków mieszkalnych powstałych po 1980 r. przedogródki tradycyjne nie są zakładane. Pojawiają się dopiero przed budynkami wybudowanymi pomiędzy 1945 a 1980 r. (3%), a nieznacznie więcej (7%) tradycyjnych przedogródków jest przed budynkami mieszkalnymi pochodzącymi sprzed 1945 roku. Tak znikomy udział tradycyjnego przedogródka, zwłaszcza przy zabudowie współczesnej, wynika ze

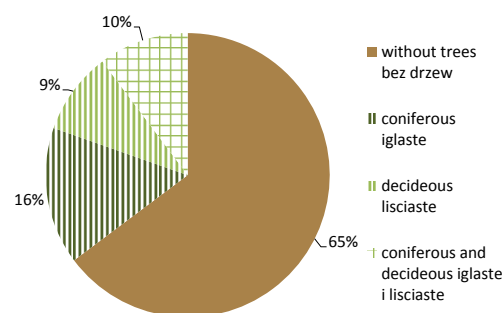
zmiany oczekiwań w stosunku do otoczenia domu. Obecnie rzadko wykorzystuje się otoczenie domu do celów praktycznych, takich jak uprawa warzyw, a zdecydowanie ważniejszą kwestią staje się estetyka. Niestety, przekonanie o estetyce opiera się najczęściej na trendach miejskich, stąd tak duża popularność roślin iglastych zamiast tradycyjnych roślin ozdobnych (ryc. 3).

W opracowaniu przeanalizowano również obecność na danej posesji wysokich drzew liściastych oraz drzew iglastych (ryc. 4). Większość działek (65%) nie ma w swoim zagospodarowaniu wysokich drzew. Występują one tylko na 35% wszystkich działek, z czego 16% działek posiada drzewa iglaste, 9% drzewa liściaste, a 10% zarówno drzewa iglaste, jak też liściaste.

Z uwagi na największą popularność przedogródków o współczesnym charakterze w Pęgowie najczęściej pojawiają się rośliny należące do gatunków niezwiązanych z tradycyjnymi ogrodami wiejskimi. Dużą część posesji stanowią przyciężone trawniki. Wzdłuż ogrodzeń stosowane są dodatkowo podwajające barierę izolującą od wzroku sąsiada czy przechodniów nasadzenia żywotników. Natomiast pozostałe rośliny zebrane są w niewielkie, dokładnie wytyczone rabaty. Wśród nich najczęściej można odnotować rośliny takie jak cyprysiki (*Chamaecyparis*), jałowce (*Juniperus*), nierodzące odmiany krzewów liściastych jak

Fig. 4. Percentage distribution of front gardens, depending on the presence of high trees in Pęgów

Ryc. 4. Rozkład procentowy przedogródków, w zależności od obecności wysokich drzew w Pęgowie

wierzba całolistna 'Hakuro-nishiki' oraz trawy ozdobne.

W odróżnieniu od Pęgowa w badanych posesjach w Goworowie dominującym typem przedogródków są tradycyjne (33%) (ryc. 2). Drugim najbardziej popularnym typem są przedogródki mieszane (31%). Często pojawia się także brak przedogródka. W Goworowie zdecydowanie najmniej popularnym typem przedogródki jest tzw. współczesny (8%), co pozytywnie wpływa na wizualny odbiór tej miejscowości. Tendencje w sposobie zagospodarowania przedogródków w Goworowie kształtują się różnie w zależności od wieku działki. Przy budynkach pochodzących sprzed 1945 r. dominu-

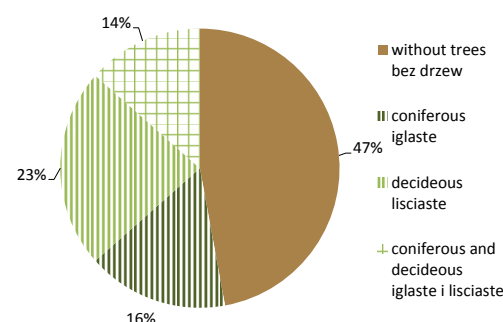

Fig. 5. Percentage distribution of front gardens, depending on the presence of high trees in Goworów

Ryc. 5. Rozkład procentowy przedogródków, w zależności od obecności wysokich drzew w Goworowie

plants belonging to the species that are not traditional for rural gardens. A large portion of the properties are just trimmed lawns. Along the fences are rows of thujas planted as a barrier from the sight of neighbors or passers-by. The other plants are usually collected in small, carefully delineated flowerbeds. Among them, the most frequent plants include cypresses (*Chamaecyparis*), junipers (*Juniperus*), non-native varieties of shrubs like *Salix integra* 'Hakuro-Nishiki' and ornamental grasses.

In contrast to Pęgów, in the village Goworów the dominating type of front garden is the traditional one (33%) (Fig. 2). The second most common is the mixed type (31%). There are also many utility yards and unplanned front gardens. In Goworów, by far the least popular form of front garden development is the contemporary style (8%), which positively affects the visual perception of the village. Trends in front garden development in Goworów depends on the age of the buildings. By farms dating from before 1945 the dominating type of front garden is the traditional. There are often mixed types of front gardens and utility yards. The mixed type of front garden is the dominant category accompanying buildings dating from the period between 1945 and 1980, but also the traditional style appears by some of the buildings coming from this period. By contrast, by the plots developed after 1980, there are no traditional front gardens, the most common category is the lack

of planned front garden. This is due to the fact that some new investments have not yet been completed. By finished new buildings the front gardens are mostly developed in mixed and contemporary styles.

In the study the presence of tall deciduous and coniferous trees

on the properties was analyzed (Fig. 5). Slightly less than half of the plots (47%) have no tall trees in the vicinity of the buildings. They occur on 53% of all parcels of which 16% of the parcels have coniferous trees, 23% have deciduous trees and 14%

Fig. 6. Front gardens characteristic for the village Goworów

Ryc. 6. Przedogródki charakterystyczne dla Goworowa

jącym typem są przedogródki tradycyjne. Oprócz nich często pojawiają się przedogródki mieszane oraz brak zagospodarowania przedogródka, który stanowi podwórze gospodarcze. Przedogródki mieszane są dominującą kategorią przy budynkach pochodzących z okresu pomiędzy 1945 a 1980 r., ale przedogródki tradycyjne również pojawiają się przy niektórych budynkach. Natomiast na działkach powstałych po 1980 r. brak jest tradycyjnego przedogródka, najczęstszym typem jest brak zagospodarowanego przedogródka. Wynika to z faktu, iż część nowych inwestycji nie została jeszcze ukończona. Przy już wykończonych budynkach pojawiają się przedogródki mieszane oraz współczesne.

W opracowaniu przeanalizowano także obecność na danej posesji wysokich drzew liściastych oraz drzew iglastych (ryc. 5). Nieco mniej niż połowa działek (47%) nie posiada wysokich drzew w sąsiedztwie zabudowań. Występują one na 53% wszystkich działek, z czego 16% działek posiada tylko drzewa iglaste, 23% tylko drzewa liściaste, a 14% drzewa iglaste oraz liściaste jednocześnie.

W Goworowie najczęściej pojawiają się rośliny należące do gatunków rodzimych. Przedogródki bogate są w różnorodne kwiaty (ryc. 6). Najczęściej odnotowane gatunki roślin występujące w przedogródkach w Goworowie to:

- byliny, rośliny 1- i 2-letnie, trawy: aksamitka (*Tagetes*), aster (*Aster*),

barwinek pospolity (*Vinca minor*), chmiel zwyczajny (*Humulus lupulus*), chryzantema (*Chrysanthemum*), paciorecznik (*Kanna*), koper ogrodowy (*Anethum graveolens*), lwia paszcza (*Antirrhinum majus*), mak (*Papaver*), złocień właściwy (*Leucanthemum vulgare*), miechunka rozdęta (*Physalis alkekengi*), miskant chiński (*Miscanthus sinensis*), orlik pospolity (*Aquilegia vulgaris*), paproć (*Polypodiopsida*), skrzyp polny (*Equisetum arvense*);

- pnącza: bluszcz zwyczajny (*Hedera helix*), powojnik (*Clematis*), winobluszcz (*Parthenocissus*), winorośl (*Vitis*);
- drzewa liściaste: brzoza brodawkowata (*Betula pendula*), klon zwyczajny (*Acer platanoides*), kasztanowiec biały (*Aesculus hippocastanum*), dąb (*Quercus*), jarzab pospolity (*Sorbus aucuparia*), lipa (*Tilia*), olsza (*Alnus*), orzech włoski (*Juglans regia*), sumak octowiec (*Rhus typhina*), wierzba (*Salix*), czereśnia (*Prunus avium*), jabłoń domowa (*Malus domestica*), śliwa (*Prunus*), wiśnia pospolita (*Prunus cerasus*);
- krzewy liściaste; aronia (*Aronia*), bez czarny (*Sambucus nigra*), bez lilak (*Syringa vulgaris*), bukszpan wieczniezielony (*Buxus sempervirens*), dereń biały (*Cornus alba*), forsycja (*Forsythia*), głóg (*Crataegus*), hortensja ogrodowa (*Hydrangea macrophylla*), irga (*Cotoneaster*), jaśminowiec wonny (*Philadelphus coronarius*),

jeżyna (*Rubus*), krzewuszką cudowną (*Weigela florida*), ligustr pospolity (*Ligustrum vulgare*), mahonia pospolita (*Mahonia aquifolium*), malina (*Rubus*), ognik szkarłatny (*Pyracantha coccinea*), ostrokrzew pospolity (*Ilex aquifolium*), pigwa pospolita (*Cydonia oblonga*), pigwowiec (*Chaenomeles*), porzeczka (*Ribes*), róża (*Rosa*), różanecznik (*Rhododendron*), śnieguliczka białojagodowa (*Symphoricarpos albus*), tawuła (*Spiraea*), trzmielina (*Euonymus*), złotlin japoński (*Kerria japonica*);

- drzewa i krzewy iglaste: jodła (*Abies*), modrzew (*Larix*), sosna (*Pinus*), świerk (*Picea*), cis (*Taxus*), cyprysik (*Chamaecyparis*), jałowiec (*Juniperus*), żywotnik (*Thuja*).

Podsumowanie

Przeprowadzone badania pozwalają stwierdzić, iż forma i skład gatunkowy roślin wchodzących w skład ogrodów frontowych zależą przede wszystkim od zmian zachodzących w sferze gospodarczej i społecznej w badanych miejscowościach. Pęgów – prężnie rozwijająca się wieś podmiejska, straciła zupełnie swój tradycyjny charakter. Ludność napływowa, a wraz z nią trendy miejskie zdominowały wygląd zieleni prywatnej. W wielu przypadkach ogródki frontowe straciły swą funkcję publiczną, zmieniając się

of the parcels have both coniferous and deciduous trees.

In Goworów the most frequently appearing plants belong to native species (Fig. 6). Front gardens are rich in a variety of flowers. The most popular plant species found in front gardens in Goworów are:

- Perennials, annual and biennial plants, grasses: marigold (*Tagetes*), aster (*Aster*), periwinkle (*Vinca minor*), hops (*Humulus lupulus*), chrysanthemum (*Chrysanthemum*), canna (*Kanna*), dill (*Anethum graveolens*), snapdragon (*Antirrhinum majus*), poppy (*Papaver*), marguerite (*Leucanthemum vulgare*), tomatillo bloated (*Physalis alkekengi*), miscanthus (*Miscanthus sinensis*), columbine (*Aquilegia vulgaris*), fern (*Polypodiopsida*), horsetail (*Equisetum arvense*);
- Creepers: ivy (*Hedera helix*), clematis (*Clematis*), virginia creeper (*Parthenocissus*), vine (*Vitis*);
- Deciduous trees: birch (*Betula pendula*), maple (*Acer platanoides*), chestnut tree (*Aesculus hippocastanum*), oak tree (*Quercus*), mountain ash (*Sorbus aucuparia*), linden (*Tilia*), alder (*Alnus*), walnut tree (*Juglans regia*), sumac (*Rhus typhina*), willow tree (*Salix*), cherry tree (*Prunus avium* and *Prunus cerasus*), apple tree (*Malus domestica*), plum tree (*Prunus*);
- Shrubs; chokeberry (*Aronia*), elderberry (*Sambucus nigra*),

lilac (*Syringa vulgaris*), boxwood (*Buxus sempervirens*), dogwood white (*Cornus alba*), forsythia (*Forsythia*), hawthorn (*Crataegus*), hydrangea (*Hydrangea macrophylla*), cotoneaster (*Cotoneaster*), mock (*Philadelphus coronarius*), blackberry (*Rubus*), weigela (*Weigela florida*), privet (*Ligustrum vulgare*), mahonia (*Mahonia aquifolium*), raspberry (*Rubus*), Scarlet firethorn (*Pyracantha coccinea*), holly (*Ilex aquifolium*), quince (*Cydonia oblonga*), japonica (*Chaenomeles*), currant (*Ribes*), rose (*Rosa*), rhododendron (*Rhododendron*), snowberry (*Symphoricarpos albus*), spirea (*Spiraea*), euonymus (*Euonymus*), Kerria (*Kerria japonica*);

- Conifer trees and shrubs: fir (*Abies*), larch (*Larix*), pine (*Pinus*), spruce (*Picea*), yew (*Taxus*), cypress (*Chamaecyparis*), juniper (*Juniperus*), arborvitae (*Thuja*).

Summary

The research allowed the authors to conclude that the form and composition of plant species planted in front gardens primarily depends on changes in the economic and social situation in surveyed villages. Pęgów – a rapidly growing suburban village, completely lost its traditional character. The new inhabitants brought urban trends, which dominated the appearance of the private greenery. In many cases, the front gardens

have lost their public representative function, changing in closed places, hidden behind tall, solid fences or dense rows of arborvitae. A different situation can be observed in Goworów where population decline and only a slight increase of the number of new buildings can be observed. This fact together with the willingness of the inhabitants to referring to tradition – the weaving village, have resulted in the village having the charm of a place where somehow “time has stopped” and has maintained traditional forms of plantings [www.miedzylesie.pl]. Nevertheless, in each of the surveyed villages, there are modern forms and plant species alien to the rural landscape. Although the smaller the distance from large urban agglomerations, the faster the inflow of contemporary urban trends to the area. Unfortunately in both cases the regionalism and symbolism of plants are no longer relevant and choosing plants for front garden composition is dictated only by aesthetic considerations and individual taste.

**Anna Podolska, Liliana Serafin,
Iwona Orzechowska-Szajda**

Institute of Landscape Architecture,
Wrocław University of Environmental and Life
Sciences

w miejsca zamknięte, przesłonięte wysokimi, litymi ogrodzeniami lub gęstymi nasadzeniami żywotników. Odmianą sytuację można natomiast zaobserwować w Goworowie, gdzie spadek liczby mieszkańców oraz niewielki przyrost nowej zabudowy, a także chęć nawiązania do tradycji – wsi tkackiej pozwoliła miejscowości niejako „zatrzymać się w czasie” i podtrzymać tradycyjną formę nasadzeń [www.miedzylesie.pl]. Niemniej w każdej z badanych miejscowości pojawiają się nowoczesne formy i obce dla krajobrazu wsi gatunki roślin. Chociaż im mniejsza odległość od dużych aglomeracji miejskich, tym szybszy jest napływ na te tereny współczesnych trendów. Niestety, w obydwu przypadkach regionalizm i symbolika roślin coraz częściej przestają mieć znaczenie, a dobór roślinności jest podyktowany wyłącznie względami estetycznymi i indywidualnym gustem.

**Anna Podolska, Liliana Serafin,
Iwona Orzechowska-Szajda**

Institut Architektury Krajobrazu
Uniwersytet Przyrodniczy we Wrocławiu

Literature – Literatura

1. Cała A., Orzechowska I., 2007. Rola ogrodu przydomowego w kształtowaniu wizerunku wsi [w:] J. Gawryszewska, K. Herman (red.), *Ogród za oknem – współczesny ogród przydomowy w teorii architektury krajobrazu*. Wydawnictwo Ideografia, Warszawa, 42–46.
2. Czartoryska I., 1805. *Myśli różne o sposobie zakładania ogrodów* (dostępny online: [\[d=TMUPAQAAIAAJ&printsec=frontcover&hl=pl&source=gbs_ge_summary_r&cad=0#v=onepage&q&f=false\]\(http://books.google.pl/books?i-d=TMUPAQAAIAAJ&printsec=frontcover&hl=pl&source=gbs_ge_summary_r&cad=0#v=onepage&q&f=false\)\).](http://books.google.pl/books?i-</p>
</div>
<div data-bbox=)

3. Czechowicz B., Dobrzyniecki A., 1994. Inwentaryzacja krajoznawcza woj. wrocławskiego. Zeszyt 18. Miasto i Gmina Oborniki Śląskie, Polskie Towarzystwo Turystyczno-Krajoznawcze, Oddział Wrocław, Oficyna Wydawnicza Sudety.
4. Czechowicz M., Kozłowska E., 2004. Zmiany w zagospodarowaniu przestrzeni przydomowych na terenach wiejskich na przykładzie wsi dolnośląskich [w:] materiały pokonferencyjne *Krajobraz i ogród wiejski T. 2, Tradycje a współczesny krajobraz wsi polskiej*. Wydawnictwo KUL, Lublin, 63–72.
5. Gargala M., Stompor-Chrzan E., Pisarek M., 2010. Kwiaty wiejskich ogródków przydomowych – Czy jeszcze je pamiętamy? *Czasopismo Techniczne Architektura*, 5-A, zeszyt 13, rok 107, 271–277.
6. Gawryszewska B.J., 2007. Miejsce pomiędzy JA a światem [w:] *Ogród za oknem – współczesny ogród przydomowy w teorii architektury krajobrazu*. Wydawnictwo Ideografia, Warszawa, 8–13.
7. Lipińska H., Kępkowicz A., Wańkiewicz W., 2014. Zmiany wiejskiego stylu ogrodów na Lubelszczyźnie. *Kwartalnik Architektura Krajobrazu*, 1, vol. 42, 86–101.
8. Łoziński W., 1907. *Życie polskie w dawnych wiekach (wiek XVI–XVIII)*. Księgarnia H. Altenberga i Księgarnia E. Wende i S-ka, Warszawa–Lwów.
9. Plessner H., 1987. *Wiejski ogród przydomowy*. Warszawa, 22–52.
10. Podolska A., Zielińska L., 2013. Przekształcenia w krajobrazie obszarów wiejskich na przykładzie najpiękniejszej wsi dolnośląskiej 2012 [w:] *Niedźwiedzka-Filipiak I., Kuriata Z. (red.), Współczesny krajobraz wsi – szanse*

i zagrożenia. Agencja Wydaw. ARGi, Wrocław, 116–129.

11. Ryznar J., Panicz Ł., 2005. *Wielofunkcyjny rozwój Pęgowa*. Wyd. AXA, Wrocław.

12. Staffa M. (red.), 1994. *Słownik geografii turystycznej Sudetów (15) Kotlina Kłodzka i Rów Górnej Nysy. I-Bis*, Wrocław.

13. Szewczyk J., 2007. Ogród po obu stronach okna. *Wiejski ogród przydomowy na Białostocczyźnie* [w:] J. Gawryszewska, K. Herman (red.), *Ogród za oknem. Współczesny ogród przydomowy w teorii architektury krajobrazu*. Wydawnictwo Ideografia, Warszawa, 65–73.

14. Szewczyk J., 2012. *Staropolski ogród jako archetyp i relikwiny tradycji*. *Czasopismo Techniczne Architektura*, 2-A, zeszyt 7, rok 109.

15. Uruszczak M., 2012. *Przemiany przydomowych ogrodów wiejskich w Małopolsce na przykładzie Jury Krakowsko-Częstochowskiej* [w:] *Infrastruktura i ekologia terenów wiejskich. Infrastructure and ecology of rural areas*. Nr 3/II/2012, Polska Akademia Nauk, Oddział w Krakowie, Komisja Technicznej Infrastruktury Wsi, 61–72.

16. Załącznik nr 2 do Uchwały Nr XL/251/2010. *Plan odnowy miejscowości Goworów na lata 2010–2017*, 4.

17. Zątek W., 2003. *Przydomowy ogród wiejski dawniej i dziś*. *Zesz. Nauk. AR w Krakowie* 402, 90, 217–276.

18. <http://www.miedzylesie.pl/3690/goworow.html>

19. http://www.parafiawkotlowie.pl/index.php?option=com_content&view=article&id=97:boze-cialo-w-polskiej-tradycji-i-symbolice&catid=2&Itemid=101